

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ε Μ Π Τ Ο

Η ΔΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ δέχθηκε και υιοθέτησε σ' όρισμένους κύκλους της την άρνηση του ανθρώπου που διακηρύχθηκε στη Ρωσία. Έτσι όλα τα κομμουνιστικά κόμματα προσαρμόστηκαν, άλλα νωρίτερα και άλλα αργότερα, στο νόμο του Λένιν. Για να συμβεί αυτό στη Δύση, δεν ήταν τυχαίο. Πολλά φαινόμενα στην ψυχική και πνευματική ζωή του δυτικού κόσμου (και στον κόσμο αυτόν πρέπει, φυσικά, να κατατάξουμε και την κεντρική Ευρώπη) δείχνουν ότι κάποια άποσύνθεση, παθητικότητα ή κόπωση είχε σημειωθεί γενικώτερα και όχι μόνο σε συνδυασμό με το κοινωνικό πρόβλημα και την πολιτική ζωή. Η κόπωση έκδηλώθηκε σε πολλές περιπτώσεις σαν μιὰ υπερένταση διανοητική που έδινε την έντύπωση του ψυχικού ή πνευματικού δυναμισμού ή μιᾶς έκκεντρικότητας με έντονο θεληματικό φόντο. Οί ἀληθινὰ δυνατοί, οί πραγματικά δημιουργικοί, έχουν ήρεμία· δεν είναι ποτέ σπασμωδικοί. Δεν υπάρχει καμιά σπασμωδική σκέψη ή χειρονομία στον Πλάτωνα. Δεν υπάρχει ούτε στον Ντύρερ που ήταν τύπος φαιουστικός. Ό πόνος και ή δραματική ένταση του φαιουστικού τύπου, όσες ψυχικές συσπάσεις κι' αν προκαλούν, δεν καταλήγουν ποτέ σε σπασμωδικότητα και σ' έκδηλώσεις έκκεντρικές. Η τελειωτική μορφοποίηση γίνεται πάντοτε με σοβαρή θετικότητα, με την υπερνίκηση του έχθρου μέσα μας, όχι με την ήττα.

Γύρω στα 1920, όλες οί κινήσεις στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή ήταν κινήσεις ήττημένων, ψυχών που είχαν ήττηθεί. Οί κάτοχοι αυτών των «άμφίβολων» ψυχών δεν τόξεραν βέβαια (ή έκαναν πώς δεν ξέρουν) ότι είχαν ήττηθεί. Θριαμβευαν, έπαιρ-

ναν τὸ ὕφος τῶν νικητῶν, διακήρυσσαν τὴν εἴσοδο τοῦ κόσμου σὲ νέες ἐποχὲς (ὅπως τὸ κάνουν οἱ διάδοχοί τους ὡς τὰ σήμερα), χρησιμοποιοῦσαν φρασεολογίες κοσμογονικῆς, θαύμαζαν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὰ κέργῳ τους, ὀργάνωναν καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεις μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ κάνουν τὸν ἀνίδεο μικροαστὸ νὰ τὰ χάσει, ἔκαναν πῶς εἶχαν ξεπεράσει τὸ καθετὶ (καὶ τὴ λογικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴ σεμνὴ μυστικὴ διαίσθησι τοῦ πιστοῦ—, καὶ τὴ μορφὴ, τὴ «φόρμα», ἀλλὰ καὶ τὸ ἐμπειρικὸ περιεχόμενον, τὴν ἀπτή οὐσίαν τῆς ζωῆς).

Οἱ τάσεις αὐτὲς εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνονται καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ἔγιναν ὅμως ἐντονώτερες καὶ ἀπλώθηκαν προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1918. Θὰ βόηθησε βέβαια καὶ ὁ πόλεμος στὸ δυνάμωμα καὶ στὴν ἐξάπλωσίν τους, γιὰ τὴ βόηθησε ἀπλούστατα στὸ ψυχικὸ ἀδυνατίσμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἠττημένοι τοῦ πολέμου δὲν ἦταν μόνο οἱ Γερμανοὶ· ἦταν ὅλοι στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπῃ, προπάντων οἱ νέοι. "Αν εἶχαν ἀρχίσει καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον ν' ἀδειάζουν οἱ ψυχὲς πολλῶν, καὶ νὰ χαίρονται γιὰ τὸ κενὸ νομίζοντας ὅτι ξέγραφαν μὲ τὴ δύναμιν τοῦ πρωταρχικοῦ ἀνθρώπου κάθε παραδομένη μορφὴ ζωῆς καὶ σκέψης (ἀλλὰ καὶ κάθε περιεχόμενον), τὸ ἀδειασμα αὐτὸ τὸ συμπλήρωσε ὁ πόλεμος, τόκανε βίαιον, ἠθικὰ φοβερόν.

Ὁ ἀνθρώπος ποὺ τὰ ξεγράφει ὅλα καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχή, αὐτὸς ὁ οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτος τύπος ἀνθρώπου ἔγινε τὸ ιδεῶδες πολλῶν καὶ συγκεκριμένα ὄλων ἐκείνων ποὺ γύρω στὰ 1920 συνασπίστηκαν καὶ συμπαρατάχθηκαν σὲ ὁμαδικὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κινήματα. Εἶχε γίνῃ τάχα ἡ παράδοσι βαρύτερη ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε ἢ εἶχαν ἀδυνατίσει οἱ ὤμοι τῶν ἀνθρώπων τόσο ποὺ δὲ μπορούσαν πιά νὰ τὴ σηκώσουν; Δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μόνο ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ εἶναι ἡ σωστή. Ἡ παράδοσι τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιῶν, οἱ μορφὲς καὶ τὰ περιεχόμενα τῶν ἀξιῶν αὐτῶν, δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι βάρος. Ὅσο πλουσιώτερη ἢ παράδοσι, τόσο περισσότερο λυτρώνει ἐκείνους ποὺ εἶν' ἀξιοὶ νὰ λυτρωθῶν. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ παράδοσι εἶναι κάτι ποὺ διαφέρει ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ κοινωνικὴ παράδοσι, ἀπὸ τὴς ἐξωτερικῆς φόρμης καὶ συμβατικότητες τῆς ζωῆς. Οἱ τελευταῖες γίνονται κάθε τόσο βάρος ἀχρηστῶν ποὺ πρέπει νὰ πέσει ἀπὸ τοὺς ὤμους μας. Ἡ ἀληθινὴ, ἀντίθετα, παράδοσι — ἐκείνη ποὺ συνδέεται μὲ τὸν πόνον καὶ τὸ μόχθον τῶν

ὀνομαστῶν καὶ ἀνώνυμων δημιουργῶν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς μας ζωῆς, μὲ τὰ ἔργα καὶ τὰ παραδείγματά τους — εἶναι πηγὴ, δὲν εἶναι βᾶρος. Τὸ ἀληθινὸ δημιουργικὸ πνεῦμα δὲν ἐμποδίζεται, ζώντας μέσα στὴν πιὸ πλούσια πνευματικὴ παράδοση, νὰ προχωρήσει πιὸ πέρα χωρὶς ν' ἀρνηθεῖ τίποτα, νὰ παραλάβει μάλιστα μαζί του στὸ δρόμο τὸ δικό του, τὸν πιὸ ἀτομικὰ δημιουργικὸ, ὅλα ὅσα οἱ προηγούμενοι τοῦ ἔχουν παραδώσει. Τὸ ζωντανὸ πνεῦμα δὲ χρειάζεται νὰ θανατώσει τίποτα. Οἱ πιὸ πρωτότυποι δημιουργοὶ εἶν' ἐκεῖνοι ποὺ συνεχίζουν ὅσα οἱ ἄλλοι δημιούργησαν. Ἡ μεγάλη δοκιμὴ καὶ δοκιμασία τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος βρίσκεται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο : νὰ μπορεῖ — κι' ὅταν συνεχίζει κάτι — νὰ ξεχωρίσει συνεχίζοντάς το.

Οἱ κινήσεις ποὺ ἀνέβασαν σὲ ἰδεῶδες τὸν οὐσιαστικὰ ἀνυπαρκτο τύπο τοῦ «πρωταρχικοῦ» ἀνθρώπου — ἐκείνου ποὺ τὰ ξεγράφει ὅλα — στηρίζονται σὲ συνειδήσεις ποὺ δὲ μποροῦν στὸ βάθος νὰ ξεγράψουν τίποτα, γιὰ εἶναι ἀπλούστατα οἱ ἴδιες ξεγραμμένες, ἀδειανές. Πάντοτε, βέβαια, οἱ νέοι ἔχουν ἀνάγκη ν' ἀρνηθοῦν καὶ νὰ ξεγράψουν κάτι. Ὁ Οὐίλλιαμ Θάκεραι (στὸ ἔργο του «Οἱ Νιούκομς») παραλαβαίνει τοὺς νέους ποὺ μπήκαν στὰ κολλέγια ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1820 καὶ ποὺ νόμιζαν ὅτι εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀρνηθοῦν τὸν Οὐώλτερ Σκῳτ, τὸν Μπάϊρον, τὸν Σαμουηλ Τζόνσον. Ἡ στάση, ὅμως, τῶν νέων ποὺ καυτηριάζει ὁ Θάκεραι ἦταν ἀθῶα, ἦταν τὸ αἰώνιο παιχνίδι τῆς νεότητος ποὺ πρέπει νὰ κάνει κι' ἀταξίες. Οἱ «ἀρνήσεις» τῶν νέων σ' ὅλες τὶς γενεές πρὶν ἀπὸ τὸν Κ' αἰῶνα εἶχαν προσδιορισθεῖ μονάχα ἀπὸ ἓνα βιολογικὸ πειρασμό, ἀπὸ μιὰν ἀθῶα παροδικὴ ἀντίδραση στὴν πείρα καὶ στὴν καθιερωμένη ἐξουσία. Τὸ παιχνίδι, ἀντίθετα, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς κινήσεις τῶν νέων γύρω στὰ 1920, ἦταν βαρύτερα ἐνοχο, δὲν ἦταν κᾶν παιχνίδι. Καὶ τὸ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ κόμπασοι ποὺ εἶχαν πάψει νὰναι νέοι καὶ ποὺ εἶχαν μάλιστα ὡς νέοι ἐκδηλώσει γνήσιες πνευματικὲς ἰκανότητες κυριεύθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐνοχη — συνειδητὰ ἐνοχη — θέληση ν' ἀρνηθοῦν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ θρυμματίσουν τὶς καθαρὲς ἀνθρώπινες γραμμὲς τοῦ προσώπου καὶ τῆς ψυχῆς τους γιὰ ν' ἀνταποκριθοῦν στὸ «αἶτημα» τῆς ὥρας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Πικάσσό. Ὁ μεγάλος αὐτὸς καλλιτέχνης ἀπαρνιέται τὸν ἑαυτὸ του ποὺ εἶχε ὡς τὰ 1910 ἐκδηλωθεῖ γερὸς, αὐθόρμητος, ἀληθινός, καὶ παραδ-

νεται στο πνεῦμα τῆς καταστροφῆς νομίζοντας μάλιστα ὅτι τάχθηκε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὁ ἴδιος νὰ τὸ ἐξαπολύσει. "Ἄν ἐξαιρέσουμε μερικὰ διαλείμματα ἐπιστροφῆς στὸν ἑαυτό του, τὸ ἔργο του ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1910 ἦταν τὸ ἀχάριστο ἔργο ἐνὸς καταλυτῆ.

Οἱ «κυβισμοί», οἱ «φουτουρισμοί», οἱ «ντανταϊσμοί», οἱ «πρωτογονισμοί» (ὡς τὸν ἴδιο ἴσως τὸν κύπερ - ρεαλισμὸ) ποὺ εἶναι ὁ συγκρατημένος πιά καὶ αἰσθητικὰ προβληματικὸς ἐπίλογός τους) εἶναι ἀρνήσεις, τίποτα περισσότερο ἀπὸ στεῖρες, ἀσυνάρτητες καὶ μάλιστα, ἂν θέλετε, φοβερὰ ἀσήμαντες ἀρνήσεις, ἕνα σκέτο καὶ ἀνόητο ἀναποδογύρισμα ἢ κομμάτιασμα ὅλων τῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, μιὰ μουντζούρα ἐπάνω στὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ.

Δὲν ἔλειψαν, βέβαια, γύρω στὰ 1920, καὶ τὰ συγκρατημένα πνεύματα, τὰ δημιουργικά, ποὺ σεβάστηκαν — δημιουργώντας — τὴ δημιουργία τοῦ Θεοῦ. "Ἄν εἶχαν λείψει, θὰ εἶχε λείψει ὁ κόσμος. Στὰ καλύτερα ὅμως κι' ἀπὸ τὰ πνεύματα αὐτὰ — στὸν Ρίλκε, στὸν Προύστ, στὸν Ἄντρέ Ζίντ, στὸν Ντάβιντ Χέρμπερτ Λῶρενς — κυριαρχεῖ τὸ αἶσθημα τῆς πιὸ βαριάς ἐρημιάς. Πάντοτε, ἴσως, οἱ ἀληθινοὶ ἄνθρωποι ἐνίωσαν γύρω τους τὴν ἐρημιά. Ποτὲ ὅμως τόσο, ὅσο στὸν αἰῶνα μας. Τὸ προαίσθημα ἐνὸς μεγάλου κακοῦ ἔκανε σχεδὸν ὅλους (ἀκόμα καὶ τὸν Τόμας Μάν, τὸν ἀνεπίκαιρο, ποὺ κατάφερε νὰ ζεῖ πνευματικὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Γκαίτε) νὰναι ψυχικὰ μουδιασμένοι, νὰ μὴ τολμοῦν νὰ πάρουν τὴν εὐθύνη τοῦ ἡγέτη, ν' ἀφίνουν τὸ κακὸ νὰ ξετυλίγεται μπρὸς τους χωρὶς νὰ σηκώνουν ὑπεύθυνα τὸ χέρι γιὰ νὰ τὸ σταματήσουν. "Ἔτσι, μπροστὰ στὰ μάτια τους, καμιά φορὰ μάλιστα καὶ μὲ τὴν ἄμεση καλόβολη ἀνοχὴ τους, φούντωσαν οἱ αὐτοκαταστροφικὲς κινήσεις, οἱ σατανικὲς ἀρνήσεις, οἱ πνευματικοὶ καννιβαλισμοί.

2. — Τὰ διαλυτικὰ φαινόμενα ποὺ σημειώθηκαν στὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, καὶ προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1918, βρίσκονται σὲ μιὰν ἄμεση ἢ ἔμμεση συνάρτηση μὲ τὶς μεγάλες ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις ποὺ ἐξαπολύθηκαν στὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ κύριος χειριστὴς τους ἔγινε ὁ ρωσικὸς κομμουνισμὸς. Τὸ σοβιετικὸ κράτος μπορεῖ νὰ ξεπέρασε ἢ νὰ μὴ θέλησε μάλιστα ποτὲ νὰ καθιερώσει τοὺς φουτουρισμοὺς τοῦ Γερασίμωφ ἢ τοῦ Μαγιακόφσκι, ἢ συγγένεια ὅμως τῶν κινήματων βρίσκεται ἀλλοῦ, βρίσκεται πίσω ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τὴν πολιτικὴ ἐπιφάνεια. "Ὅπως ὁ

ρωσικός κομμουνισμός, πού ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1917 ἔγινε ὁ παγκόσμιος τύπος τοῦ κομμουνισμοῦ, πᾶσι νὰ σβύσει τὸν ἄνθρωπο ὡς αὐτόνομη συνείδηση, δηλαδὴ ὡς συνείδηση πού νᾶχει καὶ περιεχόμενα ἄσχετα ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ δόγμα ἢ τὴ γραμμὴ τοῦ κόμματος, ἔτσι καὶ οἱ φουτουρισμοὶ καὶ ὅλες οἱ ἀνάλογες κινήσεις πῆγαν ν' ἀπαγορεύσουν στὴ συνείδηση πού παρασύρθηκε στὸ ρεῦμα τους νὰ συγκινεῖται μ' ὅ,τι εἶναι τὸ φυσικὸ της περιεχόμενο, πῆγαν νὰ μονιμοποιήσουν τὸ κενὸ πού γιὰ μιὰ στιγμή ἐνῶσε μέσα του ὁ νέος πού μπήκε στὸ ρεῦμα τους. Τὸ κενὸ ὡς πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ κενό, ἢ ἀνικανότητα νὰ συγκινηθεῖ ἕνας ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Μπετόβεν καὶ ἡ προτίμησή του στὸ ἄκουσμα τοῦ "Αρνολτ Σαίνμπεργκ, ἦταν ἕνα φαινόμενο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού ἔκανε τὸν ἴδιο ἢ ἕναν ἄλλον ἄνθρωπο ν' ἀδειάσει καὶ ἠθικὰ τὴ συνείδησή του καὶ νὰ τὴν παραδώσει ἀδειανή, ξερὴ καὶ στραγγισμένη στὴν ὀλοκληρωτικὴ καθοδήγησή της ἀπὸ τὸ «κόμμα», στὴν ἀπόλυτὴ ἠθικὴ της ὑποδούλωση. Ἡ τάση πρὸς τὴν ὑποδούλωση εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα συμπτώματα τοῦ αἰῶνα μας. Εἶναι ἡ ψυχολογικὴ πλευρὰ τοῦ φαινομένου πού σημειώνει ἡ ἐξασπόλυση τῶν μεγάλων ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων. Πλήθος ἄνθρωποι ἐλεύθεροι, μορφωμένοι (τουλάχιστον συμβατικὰ καὶ τυπικά), ἄνθρωποι «προοδευμένοι» ἢ «προοδευτικοὶ» θέλουν, ζητοῦν, τείνουν νὰ ὑποδουλωθοῦν. Καὶ θέλουν νὰ «διακριθοῦν», νὰ ξεχωρίσουν «δυναμικὰ» στὴν πορεία πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποδούλωση. Ἐδῶ βρίσκεται ἀκριβῶς καὶ ἡ δραματικὴ ἀντινομία πού χαρακτηρίζει τὶς συνειδήσεις πολλῶν στὸν αἰῶνα μας. Ἡ θέληση γιὰ ἐξουσία καὶ ἐπικράτηση, πού ὁ Νίτσε τὴν εἶδε προφητικὰ συνυφασμένη μὲ τὴ μοίρα τοῦ αἰῶνα μας (τοῦ «μέλλοντος» σὲ σχέση μὲ τὴ δική του ἱστορικὴ ὥρα), συνυφάνθηκε παθολογικὰ μὲ τὴ ροπὴ πρὸς τὴν ὑποδούλωση. Τὴν παράδοξη αὐτὴ διασταύρωση δὲ μπόρεσε οὔτε ἡ παράδοξη σκέψη τοῦ Νίτσε νὰ τὴν πιάσει θεωρητικὰ.

3. — Ὁ κομμουνισμὸς μὲ τὸν Λένιν ξόφλησε τὸ χρέος του πρὸς τὴ θεωρίαν. Ὁ Μάρξ δὲν ἔφτανε ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὸν Λένιν πού οὐσιαστικὰ, ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲ συμπλήρωσε μονάχα τὸν Μάρξ, ἀλλὰ ἔκανε κάτι πολὺ ριζικώτερο, προκάλεσε τὴν ἀντιστροφὴ τῶν ὄρων ἀνάμεσα στὸ κοινωνικὸ καὶ στὸ πολιτικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα, βάζοντας τὸ δεύτερο ἐπάνω ἀπὸ τὸ πρῶτο, θεσπίζοντας (πράγμα πού μπο-

ρούσε να γίνει άσχετα από τον κομμουνισμό) τον πολιτικό ολοκληρωτισμό.

"Αν όμως ο κομμουνισμός ξόφλησε το χρέος του προς τη θεωρία, ο αιώνας δεν το ξόφλησε κι' αυτός μαζί του. Κι' είναι χαρακτηριστικές οι μεγάλες θεωρητικές συλλήψεις γύρω στο πρόβλημα της Ιστορίας και του ανθρώπου που έγιναν από τα 1914 ως τα 1930. Δεν έχουν όλες αυτές οι συλλήψεις μιὰ σχέση άμεση (θετική ή αρνητική) με το Μαρξισμό και το Λενινισμό, δε θα μπορούσαν όμως και να γίνουν σε μιάν άλλη εποχή. Μόνο σε μιάν εποχή που είχε κινητοποιήσει ήδη τις πιο ανατρεπτικές δυνάμεις στην ήθικη ζωή του ανθρώπου μπορούσαν να προβάλουν πνεύματα όπως ο Όσβαλντ Σπένγκλερ, ο Φρόυντ, ο Ντάβιντ Χέρμπερτ Λώρενς, ο Κάρλ Μάνχαϊμ.

Το μεγάλο έργο του Σπένγκλερ είναι το δίτομο βιβλίο του «Το βασίλειο του δυτικού κόσμου». Η έκδοση και διάδοσή του συνέπεσε με το τέλος του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Όστόσο, όπως μάς λέει ο ίδιος ο συγγραφέας, το έργο του είχε κρυσταλλωθεί ήδη πριν από τον πόλεμο και δέχθηκε μιὰ συμπληρωματική μόνον επεξεργασία ως την άνοιξη του 1917. Την εισαγωγή του την αρχίζει ο Σπένγκλερ λέγοντας ότι με το βιβλίο του γίνεται για πρώτη φορά ή δοκιμή «να προκαθορισθεί ή ιστορία». Τον υπερέφανο τίτλο που με τη βεβαίωση αυτή ζητάει ο Σπένγκλερ να δώσει στον έαυτό του δεν ήταν απόλυτα δικαιολογημένος να τον δώσει. Ο Μαρξισμός, πριν από τον Σπένγκλερ, δοκίμασε επίσης να προκαθορίσει την ιστορία. Κι' ως ένα σημείο την προκάθορισε. Ο Σπένγκλερ σημειώνει τον αντίποδα του Μαρξισμού. Κι' ως ένα σημείο πέτυχε κι' αυτός να προκαθορίσει την ιστορία. "Η ιστορία έχει περισσότερες φάσεις απ' όσες μπορεί μιὰ μονοκόμμη προφητεία να προκαθορίσει. "Αν ο ολοκληρωτισμός του Λένιν είναι ή σχετική επαλήθευση του Μάρξ, ο ολοκληρωτισμός του Χίτλερ είναι ή σχετική επαλήθευση του Σπένγκλερ. Φυσικά, όπως ο Χιτλερισμός θάταν ένα φαινόμενο ιστορικά αδύνατο χωρίς το προηγούμενο του κομμουνισμού, και διαμορφώθηκε επάνω στα ίχνη του έρυθρου ολοκληρωτικού κόμματος και κράτους, έτσι κι' ο Σπένγκλερ θάταν αδύνατο να συλλάβει το θέμα και τη θέση του αν δεν είχε προηγηθεί ή κοινωνική εξάρθρωση και αποσύνθεση που είχε προκαλέσει στη ζωή της Εύρώπης το σοσιαλιστικό κίνημα, δηλαδή ο Μαρξισμός πριν από τον Λένιν.

Τὸ βιβλίον τοῦ Σπένγκλερ εἶναι ἓνα ἔργον πλούσιον σὲ περιεχόμενον καὶ λαμπρὸν σὲ διατυπώσεις. Σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ τὸ ἀναλύσωμεν. Ἐδῶ δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει παρὰ μόνον τὸ φαινόμενον ποῦ ἀνομάζεται Σπένγκλερ καὶ τὸ βασικὸ συμπέρασμα τοῦ βιβλίου του. Τὸ «φαινόμενον» εἶναι, ὅπως εἶπαμε, συνυφασμένον μὲ τὴν κρισιμότητα τοῦ αἰῶνα μας. Τὸ συμπέρασμα τοῦ εἶναι τὸ ἀκόλουθον: ὁ «φασουστικὸς» εὐρωπαϊκὸς κόσμος ποῦ βασικὴ τοῦ ἰδέα εἶναι τὸ δυναμικὸ «γίγνεσθαι» (ὁ τρίτος μεγάλος τύπος πολιτισμοῦ πλαῖν στὸν «εὐκλείδειον» ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον καὶ στὸν «μαγικὸν» ἀραβικὸν κόσμον) πέρασε πιά ἀπὸ τὸ παιδικὸν τοῦ στάδιον, πέρασε καὶ ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς του καὶ μῆκε στὸ στάδιον τῶν γερατειῶν του. Στὸ στάδιον αὐτὸ ἡ ἄμεση παρουσία καὶ ἐκδήλωση τῆς ἰδέας του σὲ μεγάλα δημιουργικὰ ἔργα τοῦ πνεύματος παραμερίζεται ἀπὸ τὴν διαλυτικὴν ἐκλογίκευσιν, ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν συνειδητοποίησιν, ἀπὸ τὴν «ξύπνια κατάστασιν». Ἡ κατάστασιν αὐτὴ εἶναι συνάρτησιν τῶν μεγάλων πόλεων, καὶ ἡ μόνη ὁμαλὴ ἐξέλιξις ποῦ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐθανασίαν τοῦ πολιτισμοῦ μας, ν' ἀποτρέψῃ τὴν ἀναρχίαν, τὴν διαλυτικὴν κριτικὴν καὶ τὸν παθολογικὸν ξεπεσμόν, νὰ ἐξασφαλίσῃ μάλιστα τὴν ὁμαλὴν μελλοντικὴν ἔλευσιν ἐνὸς νέου κόσμου, εἶναι ὁ καισαρισμὸς. Γράφοντας ὁ Σπένγκλερ τὰ συμπεράσματά του τὴν ὥραν ποῦ ὁ γερμανικὸς στρατὸς, στὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, εἶχε σημειώσῃ νίκες φανταχτερές, εἶδε τὸ σωτήριον καισαρισμὸν ἐνσαρκωμένον σὲ μιὰ Γερμανίαν ὑποταγμένην στὸ στρατοκρατικὸν πνεῦμα τῆς Πρωσσίας. Χωρὶς νὰ μπορεῖ ἄκόμα νὰ συλλάβῃ ἀπόλυτα τὴν ἰδέαν ποῦ κυριαρχοῦσε μέσα του, ὁ Σπένγκλερ, ζητώντας τὸν καισαρισμὸν ποῦ θὰ παραμέριζε τὴν διαλυτικὴν ἐκλογίκευσιν, τὴν κριτικὴν, τὴν «ξύπνια κατάστασιν», δὲ ζητοῦσε μονάχα τὸν ἱστορικὰ δοκιμασμένον καισαρισμὸν, ἀλλὰ ζητοῦσε κάτι πολὺ περισσότερον. Ζητοῦσε ἐκεῖνον ἀκριβῶς ποῦ τὶς ἴδιες ὥρας τοῦ 1917 μορφοποιοῦσε ἱστορικὰ (μὲ διαφορετικὸν ἔστω «ἰδεολογικὸν» σκοπὸν) ὁ Λένιν, τὸν ὀλοκληρωτισμὸν. Ζητοῦσε τὸν Ἀττίλαν μέσα στὸ πλαίσιον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὀπλισμένον μὲ τὸ πρωσσικὸν ὀργανωτικὸν πνεῦμα. Ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' εἶχε μιλήσῃ γιὰ τὸν Ἀττίλαν στὰ 1900, τὴν στιγμὴν ποῦ ἔμπαινε ὁ αἰῶνας στὸ δρόμον του. Δὲ μπόρεσε, ὅμως, ὁ Γουλιέλμος νὰ ἐνσαρκώσῃ τὸν Ἀττίλαν.

Ὁ Ζίγκμουντ Φρόυντ δὲν ἦταν δημεγέρτης σὰν τὸν «κράθηματικὸν» Σπένγκλερ· ἦταν, ἀντίθετα, ἓνας σεμνὸς ψυχίατρος. Ὡστόσο,

κι' ὁ Φρόυντ, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, ξεσήκωσε τὰ πνεύματα. Ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ θεραπεύσει μὲ τὴν ψυχανάλυση ψυχώσεις ἐλαφρὲς ποὺ μπορούσαν ν' ἀναχθοῦν σὲ ἀπώθημένες ἀπὸ τὴ συνείδηση αἰτίες· τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ προκαλέσει μιὰν ὁμαδικὴ φύκωση πολλῶν ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον θέλησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ πάντα, ἀνάγοντάς τα στὴ σεξουαλικὴ ὁρμὴ. Τὴν ὥρα ποὺ οἱ συνειδησεις, κουρασμένες, εἶχαν τὴν τάση νὰ παραδοθοῦν σὲ μιὰ δύναμη ἢ σ' ἓνα στοιχεῖο ἔξω ἀπὸ τὸν ἠθικὸν κόσμον, νὰ χάσουν κάθε ἠθικὴ εὐθύνη γιὰ τὸν ἑαυτὸν τους, ἡ σεξουαλικὴ ἐρμηνεία γιὰ ὅλα ἦταν ἓνα καταφύγιον, ἓνα στήριγμα. Σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐποχὴ, ἡ θεωρία τοῦ Φρόυντ, κι' ἂν ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συλληφθεῖ καὶ ν' ἀναπτυχθεῖ, δὲ θὰ ὀδηγοῦσε ποτὲ σὲ μιὰ κίνησιν πνευμάτων, δὲ θὰ γινόταν ποτὲ κοσμοθεωρία, θεωρητικὴ δικαιολογία τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Γιὰ δέκα - δεκαπέντε χρόνια, ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1920, ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας συναγωνίστηκε τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, τὸν Μαρξισμόν ἢ καὶ συνυφάνθηκε μαζί του (πολλοὶ Μαρξιστὲς ἦταν ταυτόχρονοι ὁπαδοὶ τοῦ Φρόυντ). Ἦταν ἡ στιγμή ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν τοῦ πρῶτου παγκόσμιου πολέμου — ὕστερ' ἀπὸ τὴν ψυχῶσιν τοῦ φόβου καὶ τῆς πείνας — οἱ ἄνθρωποι (προπάντων στὴν ἠττημένη Γερμανία) ἔπεσαν καὶ αἰσθησιακά, ὡς ἀτομικὲς φύσεις, σ' ἓναν ἀκατάσχετον σεξουαλισμόν ποὺ, ὅπως τὸ λέει κι' ἡ θεωρία τοῦ Φρόυντ, εἶναι πολὺ εὐρύτερος ἀπὸ τὴν «γενετήσια ὁρμὴν», καὶ πῆρε στὴν ἐκδήλωσίν του τὴν πιὸν διεστραμμένην μορφήν. Ἐνας Ἄγγλος ποιητὴς, ὁ Τζόυς, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὰ 1914 δὲν ἔδειχνε διόλου μὲ τοὺς συγκρατημένους στίχους του πὼς θᾶφτανε κι' αὐτὸς στὴν ἐκκεντρικότητα ποὺ κολακεύει τὴν ἀδειανὴν ψυχὴν, βγάζει στὰ 1920 τὸν «Ὀδυσσεά» του, ἓνα ἔργον βασισμένον στὴν ἀναγωγὴν τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας τοῦ Φρόυντ σὲ σεξουαλικὴν κοσμοθεωρίαν.

Τὴν σεξουαλικὴν ὑπερβολὴν καὶ διαστροφὴν τὴν παίρνει ὡς ἀφορμὴν γιὰ τὴν πιὸν τολμηρὴν ἐμπνεύσιν του καὶ ὁ μεγάλος Ἄγγλος μυθιστοριογράφος Ντάβιντ Χέρμπερτ Λῶρενς ποὺ ἦταν ἔντονα προσανατολισμένος στὸ γερμανικὸν πνεῦμα. Αὐτὸς ὅμως φτάνει ἄλλου, φτάνει πολὺ πιὸν πέρα, φτάνει πέρα ἀπὸ κάθε νοητικὴν συλληπτὸν ὀρίζοντα. Στὸ ἔργον του «Ἐρωτευμένες γυναῖκες» ποὺ βγήκε ὕστερ' ἀκριδῶς ἀπὸ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ὁ Λῶρενς δίδαξε τὴν ἐκμηδένισιν τοῦ κόσμου. Δὲ βλέπει πια στὴ ζωὴ

παρὰ μόνο τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ ζωὴ, βλέπει καὶ τὴν ἐκμηδένιση πού ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει σὰ μιὰν «ἀφηρημένην» ἐκμηδένιση. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι γιὰ τὸν Λῶρενς μιὰ βιαστική δημιουργία, μιὰ «ἀποσύνθεση» πού ὡστόσο κυλάει μὲ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπο, ὅπως καὶ ἡ «παραγωγή». «Προοδευτικὴ εἶναι καὶ ἡ πορεία τούτη — καὶ καταλήγει στὸ παγκόσμιο τίποτα, στὸ τέλος τοῦ κόσμου». Ὁ Λῶρενς προτιμᾷ ἕναν καινούργιο κύκλο δημιουργίας πού θ' ἀρχίσει ἀφοῦ θὰ λείψει πέρα γιὰ πέρα τὸ ἀνθρώπινο γένος. Τοῦ ἀρέσει νὰ σκέπτεται ἕναν κόσμο πού θάχει ἀδειάσει ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, «μιὰ χλόη πού νὰ μὴν τὴ διακόπτει τίποτα». Κι' ὁ Ζυλιέν Μπεντὰ μᾶς λέει τὸ ἴδιο, ἀλλὰ μᾶς τὸ λέει μὲ τὴ λογικὴ ψυχρότητα τοῦ Καρτεσιανοῦ τῆς παρακμῆς. Ὁ Λῶρενς, ἀντίθετα, παλεύει, πάσχει, ζητάει μέσ' στὸν αἰῶνα τῶν μεγάλων ἀνατροπῶν νὰ ξεπεράσει τὶς ἀνατροπές πού ἀπειλοῦνται μὲ μιὰν ἀκόμα μεγαλύτερη, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀνατροπὴ, νὰ ματαιώσει τὸ κακὸ μ' ἕνα ἀκόμα μεγαλύτερο, δηλαδή μ' ἐκεῖνο πού ἂν τύχει καὶ σημειωθεῖ θὰ κάνει ὅλα τὰ κακὰ τοῦ κόσμου νὰ πάψουν νάναί κακὰ. Στὸ πνεῦμα τοῦ Λῶρενς ὁ ἀνθρώπος τοῦ αἰῶνα μας φτάνει ὡς τὸ χεῖλος τῶν αἰώνων. Καὶ δὲ φτάνει ὡς ὄτομο ἰδιόρρυθμο, ὡς ἀρνητῆς τοῦ «πεπερασμένου» ἑαυτοῦ του. Μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Λῶρενς ὁ ἀνθρώπος τοῦ αἰῶνα μας ἀρνιέται τὴν ἀπειρὴ ἀνθρωπότητα, τὴν κάθε ἀνθρώπινη δυνατότητα. Μήπως εἶναι ταγμένος ὁ ἀνθρώπος νὰ δώσει τέρμα μόνος του, μὲ δική του ὑπαιτιότητα, σὲ κάθε δυνατότητα ἀνθρώπινη; Μήπως ὁ Λῶρενς, χωρὶς ἀκόμα νάχει μπροστά του τ' ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα πού νὰ τοῦ ἐπιτρέπουν μιὰ τέτοια πρόγνωση, χωρὶς νὰ μπορεῖ μ' ἄλλα λόγια νὰ ὑποπτευθεῖ ὅσα ὑποπτευόμαστε ἐμεῖς σήμερα πού ἀξιοποιήθηκε στὰ χέρια μας ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια ὡς μέσο ὀλοκληρωτικῆς ἀνατροπῆς καὶ καταστροφῆς, προαισθάνθηκε ὅσα μὲ ἔνοχο τὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπο μπορεῖ νὰ συμβοῦν;

Μπροστὰ στὸ ἀνατριχιαστικὸ κήρυγμα τοῦ Λῶρενς, ἡ «κοινωνιολογία» τοῦ Κάρλ Μάνχαϊμ μοιάζει ἀνώδυνη. Κι' ὅμως κ' ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα φοβερὸ κενὸ πού μέσα του μπορεῖ νὰ κατρακυλήσει ἡ συνείδηση καὶ νὰ χαθεῖ. Ἡ φράση τοῦ Μάνχαϊμ εἶναι ψυχρὴ, θετικὴ, ἐπιστημονικὴ. Στὴ φράση ὅμως αὐτὴ καθρεφτίζεται ἡ διάλυση τῶν συνειδήσεων μὲ τρόπο ἀπόλυτο.

Ὁ Μάνχαϊμ ἔγραψε ὡς ὑφηγητῆς στὸ πανεπιστήμιον τοῦ

Χαϊντελμπεργκ τὸ βασικό του βιβλίο «Ίδεολογία καὶ Οὐτοπία». Ὅταν ἐπικράτησε στὴ Γερμανία ὁ Χίτλερ, ὁ Μάνχαϊμ ἔφυγε. Πῆγε στὴν Ἀγγλία ὅπου ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἡ ἐπίδρασή του στὴν Ἀγγλία, ὅπου δίδαξε ἐπίσης πολλὰ χρόνια, ἦταν μεγάλη. Κι' αὐτὸς ὁ Τ. Σ. Ἔλιοτ, ὁ μεγαλύτερος σύγχρονος ποιητής, πῆρε θέση ἀπέναντί του.

Τὸ βιβλίο «Ίδεολογία καὶ Οὐτοπία» ξεκινάει ἀπὸ τὴ βασικὴ θέση τοῦ Μαρξισμοῦ ποὺ ἀρνιέται ὁποιαδήποτε αὐτονομία στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ θεωρεῖ συγκεκριμένα τὴ συνείδησή του ἐξαρτημένη σ' ὅλα τῆς τὰ περιεχόμενα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ (ταξικὴ) τοποθέτησή του. Γιὰ τὸν Μάνχαϊμ ποὺ ἀποκρυσταλλώνει τὴ λεγόμενη «κοινωνιολογία τῆς γνώσης», ἐκτοπίζοντας μὲ τὴ βόηθεια τοῦ Μαρξισμοῦ κάθε φιλοσοφικὴ γνωσιολογία, ἡ συνείδηση εἶναι «ιδεολογικὴ» ἢ «ουτοπικὴ», δηλαδὴ ψεύτικη, ἂν δὲν εἶναι δεμένη στὴν ἀντικειμενικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα ποὺ τὴν προσδιορίζει. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ «ἀλήθεια» ὑπάρχει μέσα μας ἂν δουλεύει ἡ συνείδησή μας τυφλὰ στὸ ἀντικειμενικὸ μας «εἶναι». Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ δουλεία μας. Ἐδῶ ὁ Μάνχαϊμ, ποὺ τὶς σκέψεις του δὲν τὶς διατυπώνει φυσικὰ μὲ τὶς τελευταῖες δυὸ φράσεις, ἀλλὰ ποὺ χρησιμοποιοῦ ὀλόκληρη τὴν πολὺπλοκα ἔντεχνη διαλεκτικὴ τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, φτάνει σὲ μιὰν ἀρνηση τοῦ αὐτόνομου στοιχείου μέσ' στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ποὺ ἀφανίζει καὶ τὸν ἴδιο τὸ Μαρξιστῆ, τὸν πρῶτο ὑπεύθυνο γιὰ τὴ βασικὴ θέση τοῦ Μάνχαϊμ. Ὁ Μαρξιστῆς ἔξεχασε κάτι ποὺ ἦταν φυσικό, ὡς συνεχιστῆς τοῦ ἠθικὰ διαλυτικοῦ ἔργου του, νὰ τὸ σκεφθεῖ ὁ Μάνχαϊμ. Ἐξεχασε ὅτι καὶ ἡ συνείδηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του — τοῦ Μαρξιστῆ — εἶναι καὶ αὐτὴ δεμένη σὲ μιὰ σχετικὴ καὶ παροδικὴ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὁ Μάνχαϊμ ἴδρυσε τὸν Ὑπερμαρξισμό ποὺ ἂν καὶ εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια τοῦ Μαρξισμοῦ ἀφανίζει τὸν ἴδιο τὸ Μαρξισμό. Ἀρνητικὰ, ὁ Μάνχαϊμ ἔκανε ἓνα ἔργο σημαντικὸ. Μαρξιστῆς ὁ ἴδιος στὴ νοοτροπία του, τίναξε στὸν ἀέρα τὸ Μαρξισμό. Θετικὰ, ὅμως, δὲν ἔκανε τίποτα. Πρόσθεσε μὲ τὶς φαινομενικὰ στιλπνὲς γραμμὲς τῶν συλλογισμῶν του μιὰν ἀκόμα μεγαλύτερη σύγχυση στὶς συνειδήσεις (καὶ μάλιστα ὅταν πλησίαζε ἡ ὥρα τοῦ Χίτλερ) καὶ ἔδωσε στὸ οὐσιαστικὸ κενὸ ποὺ πλήθος μέοι αἰσθάνονταν μέσα τους, στὰ κρίσιμα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον, μιὰ λογικὴ δικαίωση. Ὁ Μάνχαϊμ,

χωρίς να κατέχεται καν από την πολιτική σκοπιμότητα των Μαρξιστών, κυριευμένος αντίθετα από μια καθαρή και μάλιστα υπερτροφική θεωρητική τάση, δεν είδε ότι η πολιτική του ανιδιοτέλεια έπρεπε να τον κάνει να δει μέσα του ή μπροστά του. Δεν είδε τις άπειρες μέσα στον άνθρωπο, άπροσάρμοστες στο αντικειμενικό κοινωνικό του «είναι», άσυμβίβαστες μάλιστα μαζί του πλευρές και στιγμές που τον κάνουν, είτε ως ήθικό δράστη και μάρτυρα, είτε ως πλάστη και δημιουργό, να είναι συχνά πολύ άληθινώτερος απ' ό,τι θα ήταν εκφράζοντας την κοινωνική του θέση και έντοπιση. Δεν είδε ο Μάνχαϊμ τον άνθρωπο στη μοναξιά του ή στη σχέση του μ' έναν άπόλυτα άγνωστο άνθρωπο στο δρόμο του ή την ώρα που άγεται χαμογελώντας στο μαρτύριο, έστω και για χάρη μι�ς ούτοπίας. Δεν είδε ο Μάνχαϊμ, δηλαδή δε θέλησε να δει τον Μπάχ, τον άνύποπτο μικροαστό οικογενειάρχη, την ώρα που δίχως να ξέρει τί έκανε κατάφερνε να αναπαραστήσει ήχητικά την παγκόσμια άρμονία.

4. — Θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε κι' άλλους που ύστερ' από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πρόβαλαν σε μιάν άμεση ή έμμεση συνάρτηση με τις ανατρεπτικές και καταλυτικές δυνάμεις που έξαπολύθηκαν στον αιώνα μας. Δεν ήταν λίγοι όσοι και με τη θεωρία υπηρέτησαν τη φοβερή μοίρα του αιώνα. Πήραμε όμως τους πιο χαρακτηριστικούς, και ιδιαίτερα εκείνους που δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία πνευμάτων ή στην ίδια κατεύθυνση, αλλά που σε σφαίρες ριζικά διαφορετικές ο ένας από τον άλλον συμβάλανε ώστόσο όλοι μαζί στο ίδιο αποτέλεσμα, στην επίταση του χάους και του κενού μέσ' στις ψυχές των ανθρώπων.

Η άτμόσφαιρα, ύστερ' από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ήταν θολή, φοβερά θολή. Άκόμα και άνθρωποι από τους πιο ελεύθερους είχαν χάσει την έμπιστοσύνη στον ελεύθερο έαυτό τους. Ο Ουέλς έγραφε άρθρα γεμάτα συμπάθεια για τον μπολσεβικισμό, άδιαφορώντας αν θα μπορούσε, αυτός ο άκατάσχετα αυτόδύναμος, να ζήσει και δυο ώρες ως υπήκοος ολοκληρωτικού κράτους. Ο Άντρέ Ζίντ, επίσης, διαβάζοντας τα άρθρα του Ουέλς, γέμιζε χαρά αναγνωρίζοντας (όπως λέει στο «Ημερολόγιό» του στις 16 Ιανουαρίου του 1921) τη δική του σκέψη, την άκόμα άδέβαιη, σταθεροποιημένη στα λόγια του Ουέλς. Έπρεπε να περάσουν δεκαπέντε άκόμα χρόνια — και να πάει μάλιστα ο

Ίδιος στη Μόσχα — για ν' αναγνωρίσει ό Ζίντ τó λάθος του, τó λάθος πού στό μεταξύ έπηρέασε χωρίς άλλο πλήθος νέες ταλαντευόμενες ψυχές. Τήν απάντηση τού Μερεσκόφσκυ στόν Ουέλς τή βρήκε ό Ζίντ, στό 1921, «άπό τίς πιό μέτριες». Μπορεί νά-ταν μέτρια ή απάντηση, ώστόσο δέν ήταν διόλου μέτρια, ήταν αντίθετα μεγάλη ή αλήθεια πού ζήτησε νά έκφράσει. Κ' ή αλήθεια, για τά μάτια ενός τέτοιου αναγνώστη σαν τόν Ζίντ, δέν έπρεπε νά ναι έξαρτημένη άπό τή μέτρια ή καλή διατύπωση πού βρήκε. Γιατί νά δει, άπό τότε, τήν αλήθεια ό Μπέρτραντ Ράσσελ ή ό Άλφρέδος Βέμπερ και νά μήν τή δει ό Ζίντ;

Είναι περίεργο ότι πολλοί πού ήταν ταγμένοι άπό τήν ίδια τήν έλευθερη φύση τους — φύση ποιητών, καλλιτεχνών — νά υπερασπισθούν τήν έλευθερία, έδειξαν γύρω στό 1920 (όπως άλλωστε κι' άργότερα) τήν αντίθετη διάθεση. Ό Άντρέ Ζίντ ξεπέρασε βέβαια, μ' έναν τρόπο μάλιστα πού δείχνει γενναιότητα, τή διάθεση αυτή, πολλοί όμως άλλοι έμειναν, χωρίς νά γίνουν καν όπαδοί τού κομμουνισμού, παθητικοί κ' εύνοϊκοί άπέναντί του, και ειδικότερα άπέναντι τού έρυθρού όλοκληρωτισμού. Τους είχε κουράσει ή κοινοβουλευτική δημοκρατία με τίς πολλές και άδειανές φράσεις της, τους είχε κουράσει ή άστική κοινωνία με τήν οικονομική της άσυναρτησία. Κι' άντι τó κακό, όσοδήποτε μεγάλο, στη δημοκρατία και στην κοινωνία νά κοιτάξουν νά τó αντιμετώπισουν ως έλεύθερα πνεύματα, προτίμησαν νά παραδοθούν στην άρνηση, χωρίς νά νιώθουν ότι έτσι καταντούσε ν' άρνιούνται τόν ίδιο τόν έαυτό τους. Η κακή δημοκρατία αντιμετώπιζεται με τήν καλύτερη δημοκρατία και όχι με τήν άρνηση τής δημοκρατίας γενικά. Η αλήθεια πού έχει διαφθαρεί ή παραφθαρεί αντιμετώπιζεται με τήν ίδια τήν αλήθεια και όχι με τó φέμα. Πολλοί στόν Κ' αιώνα — και μάλιστα άπό τους καλύτερους και τους πιό προικισμένους — δέ θέλησαν νά τó καταλάβουν. Μιά μεγάλη ήττοπάθεια χαρακτηρίζει στόν αιώνα μας τά πνεύματα πολλών διαλεχτών. Μιά ήττοπάθεια άπέναντι τού κακού.